

علمی پژوهشی

تبیین عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس

علیرضا الهامی^۱، رضا شاملو^{*}

^۱ دکترای عملیات مشترک و مرکب و مدرس دانشگاه

^۲ دانشجوی دکترای مدیریت راهبردی نظامی، دانشگاه و پژوهشگاه مطالعات و تحقیقات راهبردی دفاع ملی و مدرس دانشگاه

10.22080/jpir.2021.21005.1203

چکیده

امروزه کشورهای دنیا تلاش می‌کنند با بهره‌گیری از عوامل ژئوپلیتیکی نسبت به اتخاذ راهبردهای مناسب در راستای منافع ملی خود اقدام نمایند. منطقه خلیج فارس و کشورهای پیرامونی آن یکی از مناطق حساس و راهبردی دنیا است که به دلیل ارزش‌های ارتباطی، ژئواکونومیکی، ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. مقاله حاضر با هدف تبیین و شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس اجرا شده و سعی دارد تا به پرسش اصلی آن «عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس کدام اند؟» پاسخ دهد. نوع تحقیق، توسعه ای و شیوه گردآوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز کتابخانه‌ای و اسنادی و میدانی است و با بهره‌گیری از روش توصیفی تحلیلی و موردی زمینه‌ای تلاش گردیده تا این عوامل اقتصادی شناسایی و نسبت به تأیید و تعیین نقش عوامل آن‌ها (در قالب بسترهای فرصت آفرین، تهدید زا، قوت و ضعف) اقدام گردد. در همین رابطه پرسش‌نامه‌های مربوطه بین جامعه آماری ۴۰ نفری به صورت تمام شمار توزیع و با استفاده از روش‌های تجزیه و تحلیل آمار توصیفی و استنباطی و نرم‌افزار SPSS به جمع بندی پاسخ‌های تحقیق پرداخته شده است. در نهایت ۲۶ عامل استخراج و معرفی گردید که «وجود ذخایر مناسب نفت و گاز در ایران» و «وجود ذخایر مناسب نفت و گاز در کشورهای منطقه خلیج فارس» و «وضعیت اقتصاد ایران به دلیل فشار اقتصادی آمریکا و سایر کشورهای منطقه در قالب تحریم‌های فلج‌کننده» به عنوان مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خلیج فارس رتبه‌بندی گردیدند.

تاریخ دریافت:

۲۸ بهمن ۱۳۹۹

تاریخ پذیرش:

۲۷ اردیبهشت ۱۴۰۰

تاریخ انتشار:

Click or tap here to enter text.

کلیدواژه‌ها:

ژئوپلیتیک، عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی، راهبرد دفاعی، خلیج-فارس، جمهوری اسلامی ایران

* نویسنده مسئول: رضا شاملو

آدرس: دانشجوی دکترای مدیریت راهبردی نظامی، دانشگاه و پژوهشگاه مطالعات و تحقیقات راهبردی دفاع ملی و مدرس دانشگاه

ایمیل: r.shamloo1354@gmail.com

تلفن: Click or tap here to enter text.

۱ مقدمه

عراق، لبنان، جنگ سی‌وسه روزه، حمله رژیم صهیونیستی به غزه، اوپک و سیاست‌های نفتی، روند صلح اعراب و رژیم صهیونیستی، حج، نقش شیعیان، بحران بحرین و وقایع سوریه، حضور گروه‌های تروریستی تکفیری، برنامه هسته‌ای ایران و مسائل برجام و عوامل فرا منطقه‌ای مانند حضور نیروهای بیگانه به‌ویژه آمریکایی‌ها و اتحادیه اروپا در منطقه، میل به دستیابی به منابع انرژی خلیج فارس، تلاش ناتو در جهت حضور و تقویت روابط سودمند با کشورهای منطقه، میل به دستیابی به منابع انرژی خلیج فارس و تلاش رژیم اشغالگر قدس به‌طور مستقیم در جهت ایجاد عدم اعتماد و شکاف میان جمهوری اسلامی ایران و کشورهای منطقه قرار گرفته و موجبات واگرایی و بروز تنش‌هایی بر روابط آن‌ها را فراهم آورده است. از طرفی این کشورها جملگی از متحدان آمریکا در منطقه بوده و به دلیل نگرانی از نفوذ ایران در منطقه، تهدیدی علیه جمهوری اسلامی ایران به شمار رفته و زمینه‌های واگرایی در روابط این کشورها با جمهوری اسلامی ایران همچنان وجود دارد (به غیر از برخی کشورهای دوست و هم پیمان با ایران مانند عمان و اخیراً قطر).

از منظر جمهوری اسلامی ایران، خلیج فارس به‌عنوان یک عامل ژئوپلیتیک از اهمیت زیادی برخوردار بوده و اگر به‌عنوان مبدأ تهدید نظامی قدرت‌های فرا منطقه‌ای و نظام سلطه به رهبری آمریکا مفروض و طراحی شود، در نتیجه توان دفاعی راهبردی جمهوری اسلامی ایران به این نقطه معطوف می‌گردد؛ بنابراین جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با استفاده از ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی خلیج فارس، وزن، جایگاه و منزلت ژئوپلیتیکی خود در منطقه و جهان نیز را ارتقاء دهد. از طرفی تدوین راهبرد مناسب نیز مستلزم شناخت دقیق عوامل ژئوپلیتیکی این حوزه به‌ویژه عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی و نقش و تأثیر آن در راهبرد مزبور و روابط با همسایگان و یا سایر بازیگران در نظام بین‌الملل می‌باشد. با توجه به این‌که عوامل

امروزه کشورهای دنیا در روابط خارجی خود با توجه به منافع ملی و ارزیابی‌هایی که از قدرت‌های پیرامونی و یا رقیب خود دارند، تلاش می‌کنند با بهره‌گیری از عوامل ژئوپلیتیکی و سایر عوامل مؤثر بر قدرت ملی نسبت به اتخاذ سیاست‌های مناسب در راستای راهبرد دفاع ملی خود اقدام نمایند. در واقع درک صحیح از نقش عوامل ژئوپلیتیکی می‌تواند تأثیر به‌سزایی در شکل‌گیری راهبرد دفاعی یک کشور بگذارد. با توجه به اینکه بخش اعظم منابع، ابزار و مؤلفه‌های قدرت ملی یک کشور، عوامل ژئوپلیتیکی هستند، طراحی راهبرد دفاعی مطلوب برای هر کشور، بدون توجه به عوامل ژئوپلیتیکی، به خصوص عوامل اقتصادی امکان‌پذیر نخواهد بود (رشید، ۱۳۸۹: ۱۷). رویکردهای نوین در روابط و تعاملات بین‌المللی بیانگر نقش آفرینی ویژه مؤلفه‌های قدرت نرم به‌خصوص عوامل اقتصادی و میزان تسلط بر گلوگاه‌های آن و تعیین حوزه‌های نفوذ در سطح بین‌المللی است. عوامل و بسترهای مناسب ژئوپلیتیک اقتصادی می‌تواند باعث به وجود آمدن ارزش‌های مشترک و همگرایی و ایجاد مناسبات حسنه و توسعه همکاری‌های منطقه‌ای گردیده و کشورها می‌توانند با بسترسازی و مدیریت مناسب و به‌موقع و به‌کارگیری دیپلماسی اقتصادی فعال، فرصت‌های بسیار خوبی را برای خود در آن منطقه مهیا نمایند و عدم بهره‌مندی از این ظرفیت‌ها نیز می‌تواند باعث واگرایی در سیستم روابط و مناسبات کشورها گردد. روابط جمهوری اسلامی ایران و کشورهای حوزه خلیج فارس، از پیچیدگی خاصی برخوردار است. از یک‌سو، روابط خوب اقتصادی میان برخی از کشورهای این منطقه، پیوندهای آن‌ها را عمیق‌تر و مناسباتشان را تقویت کرده است و از سوی دیگر، تنش میان این کشورها با جمهوری اسلامی ایران در چند دهه گذشته، با فرازوفرودهایی ادامه داشته است. روابط جمهوری اسلامی ایران با کشورهای حوزه خلیج فارس، تحت‌الشعاع عوامل و مسائل منطقه‌ای از جمله

اهمیت برخوردار است که ضمن کشف عوامل اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی در حوزه خلیج فارس و همچنین فرصت‌ها، تهدیدها، قوت‌ها و ضعف‌ها، به اتخاذ راهبردهای دفاعی مناسب کمک نموده و در آینده نیز با چالش‌های ژئوپلیتیکی کمتری در منطقه خلیج فارس مواجه می‌توان ابتکار عمل را به‌منظور رفع و مقابله با چالش‌های این منطقه به‌خصوص در حوزه اقتصادی در دست داشت.

۲ روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق از لحاظ نوع توسعه ای بوده و با رویکرد آمیخته و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی موردی زمینه ای انجام شده است. جامعه آماری این تحقیق، شامل صاحب‌نظران و خبرگان نظامی و غیرنظامی و اساتید برجسته کشور در حوزه‌های دفاعی، سیاسی، روابط بین‌الملل، ژئوپلیتیک که دارای مدارک علمی دکتری و فوق‌لیسانس و حداقل سه سال دارای سابقه خدمت در مشاغل مرتبط با موضوع پژوهش می‌باشند، انتخاب گردیده‌اند. جامعه آماری این تحقیق برای پرسش‌نامه اول تحقیق (احصاء عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران) که دارای ویژگی‌های ذکر شده باشند ۱۲ نفر و برای پرسش‌نامه دوم (تعیین عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک و تعیین نقش عوامل در بستر فرصت‌آفرین، تهدید زا، ضعف و قوت) ۴۰ نفر تعیین که به‌صورت تمام شمار به آنان رجوع شده است.

روش گردآوری اطلاعات، مطالعه کتابخانه‌ای (شامل کتب و مقالات پیرامون موضوع فیش‌برداری و استناد به اسناد و مدارک موجود) و بررسی‌های میدانی شامل پرسش‌نامه و مصاحبه عمیق با ۸ نفر از خبرگان است. از نظر مکانی، شامل کشورهای جمهوری اسلامی ایران و کشورهای جنوب خلیج فارس (عربستان، امارات متحده عربی، قطر، عمان، کویت، بحرین است) و از نظر قلمرو موضوعی تحقیق مرتبط با مباحثی از قبیل؛ عوامل ژئوپلیتیک

ژئوپلیتیک اقتصادی میان جمهوری اسلامی ایران و کشورهای جنوب خلیج فارس نقش اساسی و تعیین‌کننده در راهبردهای دفاعی ایران در حوزه خلیج فارس دارد، بنابراین نگرانی و دغدغه‌ای که وجود دارد این است که عدم توجه به عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی در حوزه خلیج فارس که به‌عنوان یک محیط راهبردی مهم برای کشور ایران در ابعاد مختلف از جمله ژئوپلیتیکی و مسائل دفاعی محسوب می‌گردد، نایبستی مورد کم‌توجهی قرار گیرد؛ زیرا غفلت از این مهم در سطح کلان و راهبردی کشور را با مشکلاتی مواجه ساخته و موجب افزایش تنش در روابط جمهوری اسلامی ایران با همسایگان جنوبی کشور و افزایش تهدیدات علیه منافع ملی کشورمان در این حوزه می‌شود و این امر مشکلات و هزینه‌های زیادی را به جمهوری اسلامی ایران تحمیل خواهد نمود. این موضوع مسئله‌ای از عدم وجود یک کار علمی در راستای بررسی عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس به‌صورت مدون ایجاد نموده است که مبنای انجام این تحقیق است.

مقاله حاضر با هدف تبیین و شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس اجرا شده و سعی دارد تا به پرسش اصلی آن «عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس کدام اند؟» نیز پاسخ دهد. هدف فرعی این تحقیق، شناخت مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدید زا و همچنین شناخت مهم‌ترین عوامل ضعف و قوت ژئوپلیتیکی اقتصادی مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در رابطه با کشورهای حوزه خلیج فارس می‌باشد. سؤالات فرعی تحقیق عبارت‌اند از: مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدید زا و عوامل قوت و ضعف اقتصادی مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس کدام اند؟ این تحقیق بدین جهت از

و راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر نقش عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی می باشد. پایایی پرسش نامه های این تحقیق از طریق آلفای کرونباخ محاسبه شده که ضریب آن ۰/۸۷ بوده و با عنایت به اینکه این ضریب بالای ۰/۷۵ می باشد، پس پایایی پرسش نامه مورد تأیید قرار گرفته است. برای روایی آن نیز از روش ضریب لاوشه (CVR) استفاده شده است. برای روایی محتوی پرسش نامه، ابتدا پرسش نامه بین ۱۲ نفر توزیع و چون ضریب تک تک گویه ها بالای ۰/۵۹، محاسبه گردید، تمامی عوامل سؤال شده در پرسش نامه مورد تأیید جامعه خبره قرار گرفته است. در تحلیل داده ها از روش آمارهای توصیفی و استنباطی و نرم افزار SPSS استفاده شده است که در نهایت با استفاده از آزمون خی دو، تعیین سطح معناداری (ضریب اطمینان ۹۵٪ با خطای حداکثر زیر ۵٪) عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس اولویت بندی گردیدند.

۳ مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۱. پیشینه پژوهش

۱. دکتر فریبرز ارغوانی و حسن خوش گفتار (۱۳۹۰) در مقاله ای با عنوان «بلوکه ای تجاری منطقه ای در خاورمیانه: بررسی چالش ها از منظر اقتصاد سیاسی» به بررسی مسائل اقتصادی خاورمیانه به ویژه کشورهای حوزه خلیج فارس و مشکلاتی که سد راه شکل گیری بلوک های تجاری منطقه ای شده پرداخته است. در نهایت چنین نتیجه گیری می کند که در میان دولت های منطقه، بحران های داخلی در کشورهای منطقه و نفوذ کنشگران فرا منطقه ای و عوامل اقتصادی متعدد از جمله توسعه نیافتگی در

سطوح گوناگون و اقتصادهای مبتنی بر دولت های رانتیر و متکی به دلارهای نفتی و ضعف خصوصی سازی از جمله نکاتی هستند که منجر به عدم شکل گیری بلوک های تجاری منطقه ای در خاورمیانه شده اند.

۲. دکتر فضل الله نوزری (۱۳۹۱) در رساله دکتری خود با عنوان «تعیین عوامل ژئوپلیتیکی حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر تدوین راهبرد دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران» تلاش نموده است به شناسایی و تعیین عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی مرتبط با مسائل دفاعی - امنیتی حوزه دریای عمان در ابعاد؛ طبیعی، انسانی، اقتصادی، سیاسی داخلی، سیاسی بین المللی و نظامی - امنیتی و همچنین تعیین نقش و میزان تأثیر کارکردهای متفاوت چهارگانه محیطی این عوامل در قالب قوت، ضعف، فرصت و تهدید اقدام نماید. در پایان نیز عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی مرتبط با مسائل دفاعی - امنیتی حوزه دریای عمان در ابعاد شش گانه فوق در قالب ۳۰ عامل ژئوپلیتیکی در محیط داخلی و ۲۴ عامل ژئوپلیتیکی در محیط خارجی تعیین و در پاسخ به سؤال دوم تحقیق نیز، نقش ها و کارکردهای مختلف چهارگانه عوامل ژئوپلیتیکی، ۱۵ عامل ژئوپلیتیکی قوت، ۱۵ عامل ضعف، ۵ عامل فرصت و ۱۹ عامل تهدید تعیین گردیدند.

۳. دکتر محمدصادق کوشکی و سید محمود حسینی (۱۳۹۲) در مقاله ای با عنوان «تحلیل اقتصادی روابط تعارض آمیز ایران و کشورهای حوزه خلیج فارس» تعارضات میان جمهوری اسلامی ایران و کشورهای حوزه خلیج فارس را از منظر اقتصادی مورد بررسی قرار داده اند. محققین ضمن بررسی وضعیت اقتصادی منطقه چنین نتیجه گیری می نمایند که سطح پایین همگرایی تجاری و

¹ C.V.R (Content Validity Ratio)

احصاء عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه خلیج فارس نپرداخته است. در این مقاله سعی گردیده است ضمن محیط‌شناسی خارجی موضوع بر مبنای عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی، با استفاده از روش‌های گردآوری اطلاعات مانند کتابخانه‌ای و میدانی، از دانش و نظرات خبرگان فن در امور منطقه خلیج فارس به‌طور جامع و در قالب تجزیه و تحلیل اطلاعات استفاده گردد که به‌نوبه خود نوآوری و نقطه قوت این تحقیق است. هرچند که در راستای رسیدن به هدف پژوهش، مطالعات پیشین توانسته است به احصاء و گزینش مناسب گویه‌های متناسب با عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک کمک نماید.

۲. مبانی نظری

۱. مفهوم ژئوپلیتیک

ژئوپلیتیک مرکب از دو واژه «ژئو» به معنای زمین و «پلیتیک» به معنای سیاست است. ژئوپلیتیک به تعبیر «تیلور» جغرافیدان سیاسی انگلیسی یعنی: «مطالعه توزیع جغرافیایی قدرت بین کشورهای جهان، به‌ویژه رقابت بین قدرت‌های بزرگ و اصلی»

(Taylor, 1990:45). دیکشنری آکسفورد این تعریف را ارائه می‌دهد: «ژئوپلیتیک عبارت است از مطالعه چگونگی تأثیرپذیری سیاست‌ها از عوامل جغرافیایی» (Dictionary of geography, 2012). دکتر عزتی ژئوپلیتیک در رابطه با ژئوپلیتیک می‌گوید:

«ژئوپلیتیک، علم کشف روابط محیط جغرافیایی و تأثیر آن بر سرنوشت سیاسی ملل است» (عزتی، ۱۳۸۰: ۵-۶). حافظ نیا، ژئوپلیتیک را این‌گونه تعریف می‌کند: «علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر» (حافظ نیا، ۱۳۹۰: ۳۷-۲۷).

اقتصادی و فقدان همکاری‌های اقتصادی بین ایران و کشورهای حوزه خلیج فارس از ایجاد محرک و انگیزه‌های قوی برای حل و فصل تعارض‌ها جلوگیری به عمل می‌آورد.

۴. سید عباس عراقچی و علی‌اصغر بیک بیلندی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران» به شناسایی عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مرتبط و مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر پرداخته در نهایت در قسمت نتیجه‌گیری در پاسخ به سؤالات تحقیق، مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و بسترهای تهدید زا و همچنین مهم‌ترین عوامل قوت و ضعف اقتصادی که در تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران مؤثر می‌باشند، در قالب ۳۰ عامل ژئوپلیتیک تعیین گردیدند.

۵. دکتر سید یحیی رحیم صفوی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور» می‌کوشد که منطقه شمال شرق کشور را از منظر اقتصادی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابعاد ژئوپلیتیکی مورد بررسی قرار دهد. در نهایت ۲۷ عامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور شناسایی گردیدند که در قالب عوامل چهارگانه قوت و ضعف و بسترهای فرصت‌آفرین و تهدید زا (۱۰ عامل قوت، ۸ عامل ضعف، ۳ عامل فرصت و ۶ عامل تهدید برشماری گردیدند.

مرور ادبیات تحقیق مؤید آن است که هیچ‌گونه پژوهش و مطالعه‌ای به‌طور ویژه به شناسایی و

¹ Geopolitic

² Taylor

۲. عوامل ژئوپلیتیک

از جمله عوامل شناخته شده ژئوپلیتیک می‌توان به موقعیت‌های استراتژیک و ژئواستراتژیکی، موقعیت‌های ارتباطی، دریایی، جنبه‌های طبیعی و فیزیکی سرزمین نظیر شکل، وسعت، اوضاع توپوگرافی و وضعیت‌های اقتصادی، سیاسی، نظامی، اجتماعی و فرهنگی و منابع طبیعی و کمیت و کیفیت منابع انسانی و عناصر فرهنگی و تاریخی اشاره کرد. این عوامل ژئوپلیتیک با درجات مختلف تأثیر قابل‌توجهی بر روند طراحی و اجرای استراتژی دارند (حافظ نیا، ۱۳۹۰: ۱۴).

۳. بسترهای فرصت‌آفرین ژئوپلیتیک

ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده؛ به طوری که استفاده صحیح و به موقع از آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی در قبال آن کشور می‌شود. سیاست‌های متخذه به منظور وصول به اهداف دفاعی در این بستر نقش‌آفرینی می‌نمایند (بیک بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۷).

۴. بسترهای تهدید زای ژئوپلیتیک

ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و ماهیتاً می‌تواند موجب کندي یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی در قبال آن کشور می‌شود. سیاست‌های متخذه می‌تواند شدت عوامل تهدیدی‌ای ژئوپلیتیک را کم یا زیاد نماید (بیک بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۷).

۵. قوت ژئوپلیتیک

ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و به کارگیری درست آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی کشور می‌شود (بیک بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۷).

۶. ضعف ژئوپلیتیک

ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و باعث کندي یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی کشور می‌شود (بیک بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۷).

۷. راهبرد دفاعی

راهبرد دفاعی عبارت است از؛ چگونگی توزیع و به‌کارگیری منابع، مقدرات و ابزارهای ملی برای تأمین اهداف دفاعی (حافظ نیا و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۱).

۸. کشورهای حوزه خلیج فارس

منطقه ژئوپلیتیک خلیج فارس، دربرگیرنده هشت کشور ایران، عربستان سعودی، عراق، کویت، امارات متحده عربی، قطر، عمان و بحرین است که هر یک از آن‌ها با در پیش گرفتن سیاست‌های مختلف درصد کسب قدرت بیشتر، ارتقای وزن ژئوپلیتیک خود و اثرگذاری بیشتر در این منطقه ژئوپلیتیک هستند (فرجی راد و هاشمی، ۱۳۹۴: ۲۳۵). در این پژوهش، کشورهای حوزه خلیج فارس شامل کشورهای عربستان، امارات، بحرین، قطر، کویت و عمان به‌غیر از عراق مدنظر محقق هست.

۹. عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی

- ظرفیت‌های اقتصادی (کشاورزی، صنعتی و خدماتی)

به قابلیت یک کشور در حفظ و ازدیاد سطح زندگی شهروندان خود از طریق تأمین کالاها و خدمات موردنیاز آنان از بازار داخلی و حضور در بازارهای جهانی، قدرت اقتصادی گفته می‌شود. قدرت اقتصادی برآیندی از ظرفیت‌های اقتصادی و توان زمامداران کشور در به‌کارگیری این نیروها و توانایی‌ها، برای توسعه اجتماعی و فرهنگی، تقویت بنیه دفاعی کشور و دستیابی به قدرت اقتصادی بالاتر است. از جمله زیربناهای قدرت اقتصادی عبارت‌اند از؛ زیر ساختار توسعه صنعتی، منابع

کرد؛ بنابراین در دنیای حاضر، هیچ دولتی چه کوچک و چه بزرگ نمی‌تواند به‌تنهایی کلیهٔ احتیاجات انسانی خود را برآورده کند اهمیت کلیهٔ محصولات معدنی به یک‌میزان نیست، چنان‌که می‌دانیم زغال‌سنگ و آهن از مهم‌ترین مواد معدنی به شمار می‌روند. (عزتی، ۱۳۸۰: ۱۰۲-۹۸).

• شبکه‌های ارتباطی حمل‌ونقل و خطوط انتقال کالا و انرژی

شبکه‌های ارتباطی و راه‌های دسترسی از مهم‌ترین عناصر مورد توجه کشورها و جغرافیای نظامی است. طبقه‌بندی شبکهٔ ارتباطی، نوع دسترسی و شرایط مناسب حمل‌ونقل و جابجایی نیروی انسانی و باربری از یک‌سو، دسترسی مطمئن به خطوط ارتباطی اساسی و مسیرهای عبوری پل‌ها و گذرگاه‌ها، تنگه‌ها، تونل‌ها و ساختمان‌ها از طرف دیگر، از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردارند. وضعیت جاده‌ها، راه‌آهن، بندرها، فرودگاه‌ها و آبراهه‌های داخلی که (تردد و حرکات) و عملیات نظامی را تسهیل می‌بخشد و چگونگی پشتیبانی نیروها (و مردم) را میسر می‌سازد، در جغرافیای نظامی (و راهبرد دفاعی) جایگاه ویژه‌ای دارد و بسیاری از تصمیم‌گیری‌های نظامی (و دفاعی) را متأثر می‌سازد. کشتیرانی و حمل‌ونقل دریایی، مورد که امروزه به‌عنوان بهترین روش برای حمل‌ونقل برگزیده شده و هیچ روش دیگری با آن قابل رقابت نیست. این امر هم به ناوگان تجاری کشورهای ساحلی و هم به ناوگان دریایی سایر کشورهایی مربوط است که طرف تجارت قرار می‌گیرند (نوذری، ۱۳۹۱: ۶۹).

۴ چارچوب نظری

با استناد به مطالعات کتابخانه‌ای در حوزه تحقیق و بهره‌گیری از نظر خبرگان و متخصصان امور ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک در منطقه خلیج فارس، چارچوب نظری پژوهش حاضر تدوین گردید که در شکل شماره یک به تصویر کشیده شده است. شایان ذکر است با توجه به وجود نظریات مختلف

تأمین انرژی، منابع تأمین مواد غذایی، تسهیلات حمل‌ونقل زمینی، دریایی و هوایی، خطوط مواصلات و تسهیلات ارتباطی و مخابرات، ساختار اقتصادی و... (نوذری، ۱۳۹۱: ۶۷).

• منابع طبیعی، انرژی و معادن زیرزمینی

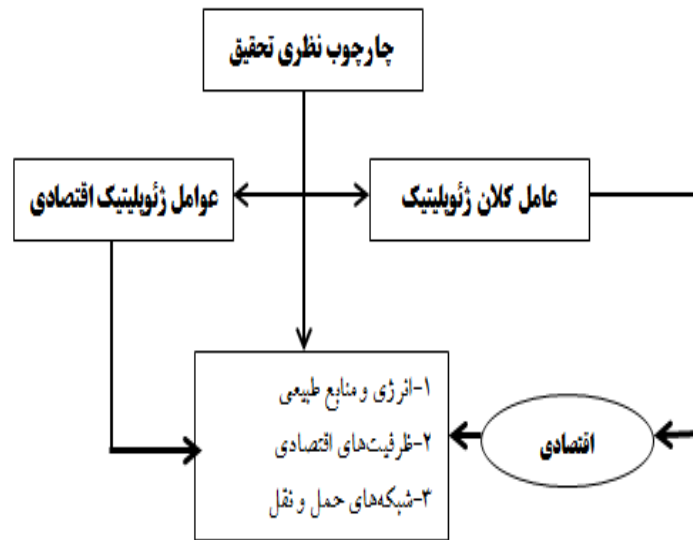
ارزش حقیقی و واقعی هر کشوری بستگی به فراوانی و کیفیت منابع آن کشور دارد. ثروت یک کشور وابسته به طرز استفادهٔ آن کشور از منابع و تولیدات خود است. ممکن است کشوری دارای منابع ثروت زیادی باشد، بدون آن‌که بتواند به نحو مطلوب از آن استفاده کند. منابع طبیعی به دو گروه تقسیم می‌شوند:

• الف) منابع غذایی: بخشی از منابع طبیعی که منشأ آن خاک است و با تلاش انسان بر سطح کرهٔ زمین تولید می‌شود و اساس آن اقتصاد کشاورزی و دامی است. اکثر کشورهای جنوب غربی آسیا (خاورمیانه) به علت موقعیت جغرافیایی خاص خود دارای اقلیمی خشک و نیمه‌خشک هستند. در نتیجه محدودیت‌هایی در بهره‌برداری از خاک‌های کشاورزی آن‌ها وجود دارد. مهم‌ترین عاملی که می‌تواند در جبران این کمبود نقش سازنده‌ای داشته باشد جلوگیری از هدر رفتن آب‌های سطحی و مهار کردن آن‌ها است (عزتی، ۱۳۸۲: ۹۷-۹۶).

• ب) منابع معدنی: آن قسمت از منابع طبیعی که منشأ درونی دارند، در صنعت و فناوری حائز اهمیت هستند. در حال حاضر، مواد معدنی و فرآورده‌های آن برای کشورهای بزرگ، به قدری لازم است که تصرف و به دست آوردن آن، یکی از راه‌های احراز و تثبیت قدرت جهانی است. اهمیت و تأثیر این مواد در اقتصاد کشورها به قدری است که نمی‌توان وضعی را که در نتیجهٔ فقدان آن‌ها به وجود خواهد آمد، مجسم

فضل الله نوزری در این تحقیق ملاک قرار گرفته است.

در رابطه با عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی، عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی در این پژوهش بر مبنای نظر

شکل ۱ چارچوب نظری تحقیق

تک محصولی) و بر پایه‌ی درآمدهای ارزی ناشی از استخراج و صدور نفت قرار دارد (مؤمن، ۱۳۹۶: ۱۶۱). دولت ایران در تلاش است تا با تنوع بخشی به فعالیت‌های اقتصادی خود، نظام اقتصادی کشور را از حالت تک محصولی به چند محصولی مبدل نماید و بدین منظور به سرمایه‌گذاری در سایر بخش‌های اقتصادی از جمله صنعت خودروسازی، صنایع هوا-فضا، صنایع الکترونیک، پتروشیمی و فناوری هسته‌ای (علاوه بر بخش‌های کشاورزی، تجارت و خدماتی) پرداخته است (نوزری، ۱۳۹۱: ۱۶۵). ایران با برخورداری از بخش قابل توجهی از انرژی جهان و جایگاه مهم در میان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک)، نقش بالقوه‌ای و برجسته‌ای در تأمین امنیت اقتصادی و انرژی و تجارت کالا در جهان دارد (روشنی، ۱۳۹۶: ۱۲۴).

۵ شناخت منطقه مورد مطالعه

محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی اقتصادی

جمهوری اسلامی ایران

۱. ظرفیت‌های اقتصادی جمهوری

اسلامی ایران

ایران از جمله کشورهایی است که بیشترین تأثیرپذیری را از منابع طبیعی خود به‌ویژه نفت داشته است. امروزه درآمد حاصل از نفت در حدود ۸۰ درصد درآمدهای ایران از محل مبادلات مرزی خارجی را تشکیل می‌دهد و هزینه خرید لوازم صنعتی و مواد غذایی و تسلیحات نظامی کشور را تأمین می‌کند و به‌طور خلاصه نفت هنوز رگ حیاتی اقتصاد و امنیت ایران است. ساختار اقتصاد ایران

تدوین راهبرد دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران» با اندکی تغییر، دانشگاه عالی دفاع ملی، صفحه ۹۶.

^۱ جهت اطلاعات بیشتر ر. ک به رساله دکتری فضل اله نوزری، (۱۳۹۱)، «تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر

۲. انرژی و منابع طبیعی ایران

• الف) انرژی

کشور ایران از جمله کشورهایی است که بیشترین تأثیرپذیری را از منابع طبیعی خود به‌ویژه نفت داشته است. نفت هنوز رگ حیاتی اقتصاد و امنیت ایران است. صنعت گاز پیوندی ناگسستنی با صنعت نفت دارد. نخستین اثر صنعت گاز در اقتصاد کشور با گازرسانی از مناطق نفت‌خیز جنوب به مرزهای شمال کشور و انتقال به کشورهای شمالی می‌باشد (صفوی، ۱۳۸۱: ۸۳-۸۲). بر اساس ذخایر کشف‌شده در چند سال اخیر و طبق آخرین اطلاعات تا سال ۲۰۰۴ میلادی، میزان ذخایر اثبات‌شده نفت خام در کشور ایران حدود ۱۳۷ میلیارد بشکه تخمین زده می‌شود. با این میزان ذخایر، ایران ۱۸/۸ درصد ذخایر نفتی خلیج فارس و

۱۱/۹ درصد ذخایر نفتی جهان را دارا می‌باشد؛ بنابراین کشور ایران در منطقه خلیج فارس که به‌عنوان یک مخزن عظیم انرژی فسیلی جهان محسوب می‌شود، بعد از عربستان سعودی بر دومین ذخایر نفتی جهان تکیه دارد. کشور ایران در منطقه خلیج فارس به علت گستردگی منابع گازی دارای مقام اول و در سطح جهان نیز بعد از روسیه دارای مقام دوم می‌باشد (سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۶: ۲۸۸). میدان‌های گاز ایران از مهم‌ترین میدان‌های گازی دنیا محسوب می‌شوند. از جمله میدان گازی «پارس جنوبی» که بین ایران و قطر مشترک است و میزان ذخایر بخش ایرانی آن ۱۰۰ تریلیون فوت مکعب برآورد شده است. (مریدی، ۱۳۹۱: ۱۱۰). برابر آخرین آمار ارائه‌شده توسط مراکز معتبر داخلی و خارجی ذخایر نفت و گاز کشف‌شده کشور و جهان به شرح جدول شماره یک می‌باشد.

جدول ۱ اطلاعات ذخایر نفت کشورهای حوزه خلیج فارس

ردیف	نام کشور	ذخایر بشکه	درصد جهان
۱	جمهوری اسلامی ایران	۲۶۷/۰۲۶/۰۰۰/۰۰۰	۱۴,۹۸
۲	عربستان سعودی	۲۵۱/۶۰۰/۰۰۰/۰۰۰	۲۱,۳۱
۳	امارات متحده عربی	۹۷/۸۰۰/۰۰۰/۰۰۰	۷,۰۲
۴	عمان	۵/۵۰۰/۰۰۰/۰۰۰	۰,۳۹
۵	قطر	۲۵/۴۱۰/۰۰۰/۰۰۰	۱,۸۲
۶	کویت	۱۰۴/۰۰۰/۰۰۰/۰۰۰	۷,۴۷

منبع: (www.The world Fact Book,2019)

جدول ۲ اطلاعات ذخایر گاز طبیعی کشورهای حوزه خلیج فارس

ردیف	نام کشور	ذخایر گاز طبیعی / تریلیون مترمکعب	درصد جهان
۱	جمهوری اسلامی ایران	۳۳,۵۰	۱۷
۲	عربستان سعودی	۸,۵۸	۴
۳	امارات متحده عربی	۶,۰۹	۳
۴	عمان	۰,۶۵	۰,۲
۵	قطر	۲۴,۳۰	۱۲
۶	کویت	۱,۷۸	۱

(منبع: EIA، سازمان اطلاعات انرژی آمریکا: ۲۰۱۷)

می‌سازد (شمس دولت‌آبادی، ۱۳۸۷: ۹۸). بهترین امتیازی که می‌تواند ایران را از شرایط جدید ژئوپلیتیکی در عرصه منطقه‌ای و بین‌المللی بهره‌مند سازد، استفاده از موقعیت ترانزیتی درزمینه حمل کالا و انتقال انرژی است. ایران نزدیک‌ترین و مقرون به‌صرفه‌ترین راه ترانزیت کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز به دریاهای آزاد و بازار جهانی است. این موضوع زمانی می‌تواند تحقق پیدا کند که برنامه‌ریزی‌های همه‌جانبه روی توسعه خطوط آهن و راه‌های ترانزیتی و توسعه بندرها برای پاسخ‌گویی به این نیاز فراهم شود. هم‌چنین اعزام کارشناسان زده به کشورهای منطقه برای متقاعد کردن آن‌ها به این موضوع که نزدیک‌ترین، امن‌ترین و باصرفه‌ترین راه ترانزیت انرژی و کالا از طریق ایران است، ضرورت دارد (تقوی اصل، ۱۳۸۷: ۲۶۲-۲۶۱). در حال حاضر تعداد ۱۳۲ بندر در سواحل کشور وجود دارد که اغلب این بندرها کوچک و به‌منظور ماهیگیری در سطح محدود ایجاد شده‌اند. اما در این بین، بندرهای بزرگ، فعال و مهم جمهوری اسلامی ایران طبق آمار ارائه‌شده توسط سازمان بنادر و کشتیرانی حدود ۱۱ بندر (جدول ۳) است.

• (ب) منابع معدنی

ایران کشوری دارای ذخایر وسیع و فراوان معدنی شامل، زغال‌سنگ، سنگ‌آهن، سنگ مس و دیگر ذخایر معدنی فلزی و غیرفلزی و نیز سنگ‌های ساختمانی و تزئینی است و این ذخایر، ایران را به یکی از کشورهای معدنی عمده جهان تبدیل کرده است. ذخایر معدنی کشف‌شده در ایران که به سه دسته عمده مواد سوختنی، مواد فلزی و غیرفلزی تقسیم می‌شوند، میزان این ذخایر بالغ بر ۲۴ میلیارد تن برآورد شده است. (مریدی، ۱۳۹۱: ۸۳).

۳. شبکه‌های ارتباطی حمل‌ونقل و خطوط انتقال کالا و انرژی ایران

فضای جغرافیای ایران در محور شمال- جنوب، دو عرصه جغرافیایی آب و خشکی را به هم پیوند می‌دهد و وجود کشورهای محصور در خشکی در شمال و شرق ایران یعنی کشورهای آسیای مرکزی و افغانستان و نیاز آن‌ها به فضای ایران جهت ارتباط با آب‌های آزاد و ارتباط با سایر کشورها به‌صورت ترانزیتی، اهمیت موقعیت ارتباطی ایران را مشخص

جدول ۳ درجه‌بندی بندر مهم و فعال جمهوری اسلامی ایران (منبع: سایت سازمان بنادر و دریانوردی، ۱۴۰۰)

نام بندر	استان	درجه یک	درجه دو	نام بندر	استان	درجه یک	درجه دو
شهید رجایی	هرمزگان	×	شهید بهشتی (چابهار)	سیستان و بلوچستان			×
امام خمینی	خوزستان	×	انزلی	گیلان			×
امیرآباد	مازندران	×	خرمشهر	خوزستان			×
بوشهر	بوشهر	×	باهر	هرمزگان			×
نوشهر	مازندران	×	آبادان	خوزستان			×
بندرلنگه	هرمزگان	×					

¹ US.Energy.Information.Administration

(منبع: world Economic Outlook Database, ۲۰۱۹.)

۲ پیمان‌های منطقه‌ای نظیر اکو، دی ۸، شورای همکاری خلیج فارس، شورای همکاری اقتصادی عرب، سازمان همکاری اسلامی در ابعاد وسیع تری برای بهره‌برداری حداکثری از ظرفیت‌های مشترک می‌کوشند. کشورهای حوزه خلیج فارس همچنین با دارا بودن پتانسیل‌های عظیم گردشگری و توریستی در قالب توریست ساحلی با اقلیم مناسب و مطلوب برای جذب گردشگران و جهانگردان خارج از منطقه زمینه‌های لازم و مطلوب را برای ایجاد و بسط پیمان‌نامه‌های توریستی و گردشگری بین کشورهای منطقه را دارا می‌باشند. (ارغوانی و خوش‌گفتار، ۱۳۹۶: ۸۱).

محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی اقتصادی کشورهای حوزه خلیج فارس

۱. ظرفیت‌های اقتصادی خلیج فارس

غرب آسیا منطقه‌ای استراتژیک و محوری مابین اروپا، آسیا و آفریقا است و ذخایر وسیع نفت و گاز طبیعی، منبع اصلی درآمد کشورهای منطقه به شمار می‌آیند. اقتصاد کشورهای منطقه به شدت وابسته به نفت است (تک‌محصولی) و در تمامی این کشورها، فعالیت‌های اقتصادی و کسب درآمد، نشئت‌گرفته از درآمدهای حاصل از صادرات نفت می‌باشد. این کشورها، با تشکیل بلوک‌ها و

جدول ۴ رتبه‌بندی کشورهای خلیج فارس بر اساس تولید ناخالص داخلی (GDP)

ردیف	کشور	تولید ناخالص داخلی (میلیون دلار)
۱	عربستان	۱۸۹۸۵۱۱
۲	امارات متحده عربی	۷۴۶۳۵۰
۳	قطر	۳۶۵۸۵۳
۴	کویت	۳۱۲۱۰۰
۵	بحرین	۷۶۹۵۱
۶	عمان	۱۹۳۲۱۸

منبع: world Economic Outlook Database, 2019.

⁴ Council of Arab Economic Unity (CAEU)

⁵ Islamic Common Market

¹ ECO: Economic Cooperation Organization

² D8

³ Gulf Cooperation Council (GCC)

جدول ۵ سرانه تولید ناخالص داخلی کشورهای حوزه خلیج فارس (دلار)

کشور	قطر	عربستان	امارات	عمان	کویت	بحرین
سرانه تولید ناخالص	۹۱۸۹۷	۴۶۲۷۳	۵۸۴۶۶	۲۹۹۰۸	۴۱۷۳۵	۴۹۵۷

منبع: [world Economic Outlook Database, 2019](#)

فعالیت‌های اقتصادی امارات، به‌ویژه در توسعه و تکامل بندر آزاد صنعتی - تجاری دویی و جبل علی نقش حیاتی دارد (حافظ نیا، ۱۳۷۱: ۲۴۳-۲۴۱). امارات تلاش دارد تا با استفاده از کانال جایگزین تنگه هرمز به‌نوعی دویی را به دریای عرب وصل کند تا از این طریق بتواند وابستگی خود را به تنگه هرمز کاهش دهد. بر این اساس این طرح به طول ۱۱۰ کیلومتر می‌شود و هزینه‌ای حدود ۲۰۰ میلیارد دلار برای آن تعیین شده است (نمای راهبردی ۱۱۹، ۱۳۹۷: ۱۲).

قطر تنها عضو شورای همکاری خلیج فارس است که در سال ۲۰۱۵ با کسری بودجه روبه‌رو نشد. باوجود اینکه قطری‌ها بیش از نیمی از تولید ناخالص داخلی خود را از طریق تولیدات کارخانه‌ای، ساخت‌وساز و خدمات مالی تأمین می‌کنند، اما همچنان تا حد زیادی وابسته به درآمدهای نفت و گاز هستند قطر نیز به دنبال تنوع بخشیدن به اقتصاد خود از طریق گسترش بخش خصوصی و جذب سرمایه‌گذاری خارجی است. بعد از ایران و قطر، دارای بیشترین ذخایر گازی است. (نوذری، ۱۳۹۱: ۱۸۷). کویت قبل از کشف نفت از راه ماهیگیری، صید مروارید، تجارت و کشاورزی واحه‌ای گذران می‌کرد. این کشور بعد از کشف نفت در ردیف ثروتمندترین کشورهای جهان قرار گرفت. اقتصاد کویت نسبتاً آزاد بوده اما این کشور نیز ۹۴ درصد درآمد صادراتی و ۹۰ درصد درآمد دولت خود را از بخش انرژی تأمین می‌کند. کویت در سال ۲۰۱۵ برای نخستین بار در هزاره جدید برای جبران کسری بودجه خود مجبور به کاهش یارانه‌های دولتی شد

در سال‌های اخیر عربستان برای خارج شدن از اقتصاد وابسته به نفت سند چشم‌انداز ۲۰۳۰ را طراحی کرده است. سند چشم‌انداز ۲۰۳۰ به‌منظور خروج عربستان از اقتصاد مبتنی بر نفت به دنبال آن است تا به‌نوعی دیدگاهی جامع به پتانسیل‌های اقتصادی عربستان داشته باشد و به همین خاطر، موضوعات مرتبط با گردشگری، فناوری، سرگرمی و ورزش و توسعه صنایع دفاعی و غیرنفتی را مورد توجه قرار داده است (نمای راهبردی ۱۰۲، ۱۳۹۷: ۲). درآمدهای نفتی عربستان تقریباً ۸۰ درصد درآمدهای بودجه و ۹۰ درصد درآمدهای صادراتی آن را تشکیل می‌دهد. این کشور به دنبال متنوع سازی اقتصاد خود از طریق بخش خصوصی و با تمرکز بر تولید انرژی، ارتباطات، اکتشاف گاز طبیعی و بخش پتروشیمی است. عربستان سعودی و سایر کشورهای منطقه در پرتو درآمدهای نفتی، صنعت توریسم و گسترش صنایع پتروشیمی به کشورهای ثروتمند تبدیل شده‌اند. هنگامی که بلومبرگ در سال ۲۰۱۶ خبر از احداث نیروگاه‌های اتمی در عربستان می‌داد، سال‌ها از آغاز مذاکرات و مطالعات اولیه در این زمینه می‌گذشت. قراردادهای متعدد با کره جنوبی و ایالات متحده برای طراحی و راه‌اندازی نزدیک به ۲۰ رآکتور کوچک و بزرگ با مقاصد تولید انرژی و تحقیقات در طول دو دهه آینده بسته شده است (نمای راهبردی ۲۶، ۱۳۹۶: ۱۱). اقتصاد امارات متحده عربی در درجه اول بر نفت و در درجه دوم بر پایه درآمدهای حاصل از فعالیت‌های متنوع مراکز تجاری بنادر آزاد قرار گرفته است، به طوری که نفت و تجارت، سهم بالایی از تولید ناخالص ملی را به خود اختصاص می‌دهد. همچنین صادرات گاز در روند

شوروی که ژئوپلیتیک از رهیافت نظامی، رویکردی نسبتاً ژئواکونومیک گرفت از اهمیت بیشتری برخوردار گردید. از این رو برخی از اقتصاددانان ثبات حاکمیت منطقه خلیج فارس و تداوم یک رشد با ثبات در کشورهای این منطقه را برای ثبات اقتصادی اروپا و تضمین امنیت عرضه انرژی این منطقه ضروری می‌دانند (Correlje & Linde, 2010:543). این منطقه، منطقه‌ای استراتژیک و محوری مابین اروپا، آسیا و آفریقا است و ذخایر وسیع نفت و گاز طبیعی، منبع اصلی درآمد کشورهای منطقه به شمار می‌آیند (Khatib, 2014:71). کشورهای منطقه خلیج فارس شامل ایران، عراق، کویت، قطر، امارات متحده عربی، عربستان و عمان، با ۷۱۵ میلیارد بشکه نفت، بیش از ۶۰ درصد ذخایر شناخته‌شده جهان را در اختیار دارند. در پایان سال ۲۰۱۰، عربستان سعودی با بیش از ۲۴۶/۵۱۶ میلیارد بشکه ذخیره نفت، حدود ۲۱ درصد ذخایر جهان را در اختیار داشته است. ایران با ۱۵۱/۱۷ میلیارد بشکه نفت پس از آن و سپس عراق با ۱۴۳ میلیارد بشکه، کویت با ۱۰۱/۵ میلیارد بشکه و امارات متحده عربی با ۹۷/۸ میلیارد بشکه به ترتیب بالاترین ذخایر شناخته‌شده جهان را دارا هستند. بدین ترتیب، دارندگان اصلی ذخایر نفت جهان، پنج کشور ساحلی خلیج فارس هستند (باقیان و همکاران، ۱۳۹۱:۱۵۷). عربستان سعودی و امارات متحده عربی به ترتیب با ۱۷ و ۱۰ درصد ذخایر اثبات شده گاز طبیعی و تولید ۳۹ و ۱۰ درصدی در سال ۲۰۱۱، بعد از قطر به‌عنوان دومین و سومین کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس با ذخایر و تولید بالای گاز محسوب می‌شوند (QNB, 2011:19-23). مهم‌ترین محور اقتصادی گرایش به توسعه همکاری‌های منطقه‌ای در بین کشورهای خلیج فارس را می‌توان در ثروت مشترک آن‌ها یعنی نفت و گاز دانست. منافع مشترک و همکاری‌های اقتصادی در زمینه گاز طبیعی باعث گسترش روابط سیاسی، افزایش ضریب امنیتی و فرصت‌های اقتصادی در منطقه خواهد شد (غلامی و همکاران، ۱۳۹۰:۷۳). میدان‌های گازی مشترک زیادی نیز در منطقه

(نمای راهبردی ۸، ۱۳۹۷:۴۷). اقتصاد بحرین در حال حاضر عمدتاً بر پایه درآمدهای نفتی قرار دارد. گردش اقتصادی این کشور قبل از کشف نفت بر پایه درآمدهای حاصل از صید مروارید بود (مؤمن، ۱۳۹۹:۱۶۶). از میان کشورهای خلیج فارس نیز عمان نزدیک‌ترین روابط سیاسی را با ایران دارد و همراه در تلاش است که روابط خود را با ایران حفظ کند و گسترش بخشد (Katzman, 2013:41). هرچند سطح روابط اقتصادی ایران و عمان علیرغم روابط سیاسی مناسب و توانمندی‌های دو طرف جهت گسترش روابط اقتصادی در همه ابعاد جغرافیایی و توسعه محوری در وضعیت مطلوبی قرار ندارد. عمان در میان کشورهای خلیج فارس به لحاظ اقتصادی متوسط است و مانند سایر کشورهای حاشیه خلیج فارس به صادرات نفت خام وابسته است. در مقایسه با دیگر کشورهای منطقه، به دلیل ویژگی‌های ژئولوژیک، هزینه تولید نفت در این کشور بسیار است. نفت، گاز طبیعی و مس، از منابع معدنی عمان هستند (مختاری و آدمی، ۱۳۹۱:۲۱۸). از جمله ظرفیت‌های اقتصادی ایران و عمان می‌توان به وجود ظرفیت‌ها و قابلیت‌ها جهت اجرای طرح‌های مشترک اقتصادی به‌ویژه در حوزه نفت و پتروشیمی مانند سرمایه‌گذاری مشترک برای توسعه میدان گازی کیش، طرح صادرات گاز طبیعی ایران به عمان، طرح مشترک تولید اوره اشاره نمود (نمای راهبردی ۹۵، ۱۳۹۷:۱۹).

۲. انرژی و منابع طبیعی کشورهای

خلیج فارس

• الف) انرژی:

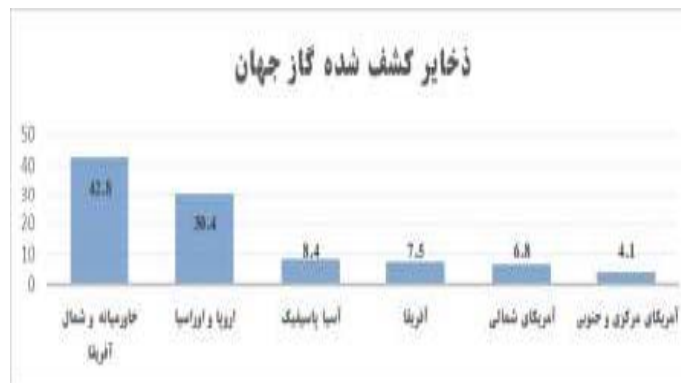
مسائل ژئوپلیتیک انرژی خصوصاً در حوزه خلیج فارس از چنان اهمیتی برخوردار است که به اعتقاد برخی، روابط سیاسی آمریکا با چین، اروپا و روسیه و همچنین روابط اروپا و روسیه تحت تأثیر این مسئله است. بر این اساس، تعادل قوا در عرصه سیاسی کاملاً به مسئله انرژی خصوصاً انرژی خاورمیانه وابسته است (Harris, 2014:170). این مسئله خصوصاً بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر

اقتصاد و قدرت نظامی ایران از طریق کاهش قیمت نفت است. به‌طورکلی در ارزیابی قیمت نفت و رقابت ایران و عربستان در اوپک باید گفت که عربستان از موقعیت برتر ایران در منطقه آگاهی دارد و به همین دلیل از همه ابزارهای خود برای تزلزل این موقعیت استفاده می‌کند (دهشیری و حسینی، ۱۳۷:۱۹۴).

خلیج فارس قرار دارند. از این رو شایسته است که کشورهای حاشیه خلیج فارس که دارای میدان‌های گازی مشترک می‌باشند (ایران، قطر و عربستان) با نظم بخشیدن به برداشت خود از این میادین زمینه‌های رقابت را از بین ببرند و دامنه همکاری‌ها را گسترش دهند (کامران و همکاران، ۱۳۹۰:۸۰). عربستان سعودی به دنبال آسیب رساندن به

نمودار ۱ نمودار شماره ۱: ذخایر کشف شده نفت جهان
(منبع BP Statistical Review of World Energy, 2017)

نمودار ۲ ذخایر کشف شده گاز جهان (منبع: BP Statistical Review of World Energy, 2017)

به‌ویژه ماهی و میگو (مشروط به کنترل آلودگی نفتی خلیج فارس) می‌باشد. (قنبری جهرمی، ۱۳۹۴:۲۰۶).

• (ب) معادن و ذخایر زیرزمینی:

خلیج فارس علاوه بر نفت و گاز دارای ذخایر عظیم معدنی از قبیل خاک سرخ، گوگرد، مروارید، زرنیخ، آهن، منگنز، کلر، سرب، زاج، قلع و منابع غذایی

ریلی و زمینی و ارتباطات داشته است (15):
(World bank, 2010).

۶ یافته‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌ها

۱. تحلیل‌های کیفی:

به منظور گردآوری اطلاعات و داده‌های کیفی با ۸ نفر از خبرگان و صاحب‌نظران حوزه پژوهش مصاحبه به عمل آمد. تحلیل محتوایی حاصل از مطالعه منابع، مدارک، نظریه‌های مرتبط و مصاحبه با صاحب‌نظران گویای این مطلب است که یکی از مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر روابط کشورهای و تدوین راهبردهای دفاعی آن‌ها، عوامل اقتصادی می‌باشد. امروزه عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک، تأمین‌کننده منافع ملی با استفاده از ابزارهای اقتصادی است و دولت‌ها تلاش می‌کنند با بهره‌گیری از موقعیت ژئوپلیتیکی و توان سیاسی خود، موجبات تسهیل ارتباطات و مراودات تجاری را با دیگر کشورها را فراهم نمایند و از طریق بسترهای اقتصادی که منافع دولت‌ها را همگرا می‌سازد، بر اختلاف و تنش‌های خود با سایر کشورها غلبه نمایند. جمهوری اسلامی ایران فرصت بی‌نظیری برای رشد اقتصاد و تجارت خود با کشورهای حوزه خلیج فارس دارد. از آنجاکه این کشورها به‌ویژه امارات متحده عربی کانون تجارت منطقه است ایران می‌تواند برای صادرات کالاهای خود از ظرفیت‌های این کشور استفاده کند. فراتر؛ حضور دفاتر شرکت‌های بزرگ بین‌المللی در این کشورها می‌تواند زمینه ارتباط دوسویه و حتی رو در روی صنعتگران، تجار، نخبگان و صاحبان حرفه و فکر ایرانی با هم‌تایان عرب یا غربی خود را فراهم کند و از این راه زمینه‌ساز همگرایی اقتصادی، صنعتی و علمی را فراهم آورد. جمع‌بندی عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی حوزه خلیج فارس به شرح ذیل می‌باشد:

۱. وجود ذخایر مناسب نفت و گاز در ایران (صفوی، ۱۳۸۱)

۳. شبکه‌های ارتباطی حمل‌ونقل و خطوط انتقال کالا و انرژی

اکثر کشورهای این منطقه این کشور از لحاظ زیرساخت‌های حمل‌ونقل جاده‌ای، دریایی و هوایی از امکانات نسبتاً خوبی برخوردار هستند و برخی از کشورهای این منطقه مانند کویت و قطر شبکه راه آهن ندارند و تاکنون خطوط ریلی برای گسترش ارتباطات و حمل‌ونقل در آن ایجاد نشده است استفاده از ناوگان و تجارت دریایی اولویت اول کشورهای این منطقه در رابطه با صادرات، واردات و حمل‌ونقل کالا است. ناوگان هوایی این کشورها از وضعیت مناسبی برخوردار بوده و قراردادهای مهمی در رابطه با توسعه این ناوگان و خرید هواپیما در منعقد گردیده است. فرودگاه‌های این منطقه دارای امکانات مدرنی هستند و در بیشتر آن‌ها پروازهای بین‌المللی انجام می‌شود. این کشورها از امکانات نسبتاً خوب در زمینه زیرساخت‌های حمل‌ونقل جاده‌ای، دریایی و هوایی برخوردار هستند (شریفی، ۱۳۸۹: ۶۵). کشتیرانی و حمل‌ونقل دریایی، مقوله‌ای است که امروزه به‌عنوان بهترین روش برای حمل‌ونقل برگزیده شده و هیچ روش دیگری با آن قابل‌رقابت نیست. این امر هم به ناوگان تجاری کشورهای ساحلی و هم به ناوگان دریایی سایر کشورهای مربوط است که طرف تجارت قرار می‌گیرند. امروزه بالغ‌بر ۹۰٪ از تجارت جهانی حمل‌ونقل از طریق حمل‌ونقل دریایی انجام می‌گیرد (قنبری جهرمی، ۲۰۱۳: ۱۳۹۴). خطوط هوایی امارات و قطر و کویت ایر ویز، گلف ایر (طیران خلیج مربوط به بحرین)، از جمله خطوط هوایی مهمی هستند که در تراز جهانی، کار حمل‌ونقل را انجام می‌دهند. در این کشورها حمل‌ونقل زمینی جاده‌ای از لحاظ جابجایی مسافر پس از هواپیمایی و از لحاظ جابجایی کالا پس از کشتیرانی قرار می‌گیرد. مجاورت جغرافیایی، نظام‌های سیاسی مشابه و متغیرهای جغرافیایی کشورهای منطقه خلیج فارس تأثیر بسیار زیادی بر همگرایی این کشورها در پروژه‌های زیرساختی چون حمل‌ونقل (جاده‌ای، هوایی، دریایی،

۲. وضعیت اقتصاد ایران به دلیل فشار اقتصادی آمریکا و سایر کشورهای منطقه در قالب تحریم های فلج کننده (مصاحبه با خبرگان)
۳. وجود ذخایر مناسب نفت و گاز در کشورهای منطقه خلیج فارس (باقیان و همکاران، ۱۳۹۱)
۴. وابستگی نسبی اقتصاد ایران به درآمدهای نفت (مؤمن، ۱۳۹۶)
۵. وضعیت نامناسب اشتغال در ایران (مصاحبه با خبرگان)
۶. ظرفیت بالای کشورهای منطقه برای صدور نفت و گاز به اروپا و سایر کشورهای دیگر (غلامی و همکاران، ۱۳۹۰:۷۳)
۷. تولید ناخالص داخلی و درآمد سرانه بالای کشورهای منطقه در پرتو درآمدهای نفتی، صنعت توریسم و غیره (ارغوانی و خوش‌گفتار، ۱۳۹۶).
۸. ایران نزدیک‌ترین و مقرون به‌صرفه‌ترین راه ترانزیت کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز به دریاهای آزاد (تقوی اصل، ۱۳۸۷)
۹. وجود ظرفیت‌های بالای اقتصادی ایران در بخش کشاورزی، دامپروری، شیلات، پتروشیمی، تولید برق، معدن، صنعت از جمله صنعت خودروسازی و غیره (نوذری، ۱۳۹۱)
۱۰. وجود ذخایر وسیع و فراوان معدنی در ایران (مریدی، ۱۳۹۱)
۱۱. برخورداری قطر از بزرگ‌ترین میدان مستقل گازی (غیرهمراه با نفت) جهان (نوذری، ۱۳۹۱)
۱۲. استفاده از ناوگان و تجارت دریایی به‌عنوان اولویت اول کشورهای این منطقه در رابطه با صادرات، واردات (شریفی، ۱۳۸۹)
۱۳. نفوذ و قدرت زیاد عربستان در سازمان اوپک (دهشیری و حسینی، ۱۳۷:۱۹۴)
۱۴. خودکفا بودن ایران در تولید برخی از محصولات کشاورزی راهبردی مانند گندم (مصاحبه با خبرگان)
۱۵. اقدام این کشورها مانند عربستان و قطر در جهت خارج شدن از اقتصاد وابسته به نفت (نمای راهبردی، ۱۳۹۷)
۱۶. قرار گرفتن اقتصاد امارات متحده عربی در درجه اول بر نفت و در درجه دوم بر پایه درآمدهای حاصل از فعالیت‌های متنوع اقتصادی (حافظ‌نیا، ۱۳۷۱)
۱۷. وجود ظرفیت‌ها و قابلیت‌های فراوانی برای اجرای طرح‌های مشترک اقتصادی به‌ویژه در حوزه نفت و پتروشیمی و صنعتی با کشورهای منطقه (نمای راهبردی، ۱۳۹۷)
۱۸. وجود ظرفیت‌های عظیم اقتصادی، گردشگری بازرگانی، حمل‌ونقل، جهانگردی و بانکداری در منطقه (مصاحبه با خبرگان)
۱۹. انعقاد قرارداد با کره جنوبی و آمریکا توسط عربستان در راستای احداث نیروگاه‌های اتمی (نمای راهبردی، ۱۳۹۶)
۲۰. برخورداری از امکانات نسبتاً خوب درزمینهٔ زیرساخت‌های حمل‌ونقل جاده‌ای، دریایی و هوایی (شریفی، ۱۳۸۹)
۲۱. ظرفیت‌های پایین کشاورزی کشورهای حوزه خلیج فارس به دلیل نوع اقلیم (مصاحبه با خبرگان)
۲۲. فقدان شبکه راه‌آهن در برخی از کشورهای این منطقه مانند کویت و قطر (شریفی، ۱۳۸۹)
۲۳. طرح ایجاد کانال و راه‌های ارتباطی جدید برای صدور کالا و انرژی و قطع وابستگی خود به تنگه هرمز (نمای راهبردی، ۱۳۹۶)

تحلیل پرسش‌نامه اول: در پرسش‌نامه اول از جامعه خبره سؤال شده است که به نظر جنابعالی آیا این عامل می‌تواند به‌عنوان یک عامل اقتصادی ژئوپلیتیک بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس مؤثر باشد؟ حاصل پرسش‌نامه اول، تأیید کلیه ۲۶ عامل استخراج شده از ادبیات تحقیق و نظرات خبرگان می‌باشد.

• (ج) تحلیل پرسش‌نامه دوم:

برای ارزیابی و دستیابی به پاسخ سؤال اصلی تحقیق مبنی بر تبیین عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس، در قالب پرسش‌نامه دوم و توزیع بین ۴۰ نفر از خبرگان، با استفاده از روش‌های آماری توصیفی، استنباطی و آزمون خی دو به توصیف و تجزیه و تحلیل عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس پرداخته شده و به ترتیب میانگین، هر یک از عوامل ارائه گردیده است. برای پاسخ به سؤال فرعی اول (مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدید زای مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران) و سؤال فرعی دوم (مهم‌ترین عوامل قوت و ضعف مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران منبعت از عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی) در ستون آخر پرسش‌نامه شماره دو از جامعه آماری درخواست گردید نسبت به تعیین نقش چهارگانه عوامل (بستر فرصت‌آفرین، تهدید، قوت و ضعف) اقدام نمایند که برابر جدول شماره ۵ ارائه می‌گردد:

۲۴. رقابت ایران و کشورهای منطقه برای دسترسی به منابع انرژی فسیلی منطقه (مریدی، ۱۳۹۱)

۲۵. استفاده از ظرفیت‌های بالقوه منطقه در تجارت کالا و انرژی توسط جمهوری اسلامی ایران (روشنی، ۱۳۹۶)

۲۶. میدان‌های نفت و گازی مشترک بین ایران و عربستان، کویت و قطر

۲. تجزیه و تحلیل کمی داده‌ها

• الف) تحلیل‌های توصیفی (جمعیت شناختی)

در قسمت سؤالات شناختی، اطلاعات توصیفی مربوط به مشخصات جامعه نمونه شامل سه سؤال (سطح تحصیلات، سابقه خدمتی و جایگاه سازمانی) مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. فراوانی و درصد مربوط به جایگاه خدمتی پاسخ‌دهندگان نشان‌دهنده آن است که ۸۰ درصد از آن‌ها در جایگاه سرتیپی بالاتر شاغل می‌باشند (معادل آن در سازمان‌های کشوری) (۳۲ نفر) و ۷۷/۵ درصد از جامعه ی نمونه، دارای تحصیلات دکتری می‌باشند (۳۱ نفر). ۹۰ درصد جامعه نمونه، دارای سن خدمتی بالاتر از ۲۶ سال هستند. (۳۶ نفر). با توجه به این موارد مشخص شد جامعه نمونه از روایی مطلوبی جهت پاسخ‌گویی به سؤالات مطرح‌شده برخوردار است.

• ب) تحلیل‌های استنباطی

جدول ۶ توزیع فراوانی عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس

Na: Abbreviation of Economical Factor (عامل اقتصادی)

نقش عامل	سطح معناداری	مقدار خی دو مشاهده‌شده	میانگین	فراوانی مشاهده‌شده					عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک	شماره عامل
				خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد		

EC1	وجود ذخایر مناسب نفت و گاز در ایران	۳ ۸	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳۵/۱	۰,۰۰۰	قوت
EC2	وجود ذخایر مناسب نفت و گاز در کشورهای منطقه خلیج فارس	۳ ۷	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۸/۹	۰,۰۰۰	فرص ت
EC3	وضعیت اقتصاد ایران به دلیل فشار اقتصادی آمریکا و سایر کشورهای منطقه در قالب تحریم های فلج کننده	۳ ۶	۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۵/۶	۰,۰۰۰	ضع ف
EC4	ظرفیت بالای کشورهای منطقه برای صدور نفت و گاز به اروپا و سایر کشورهای دیگر	۳ ۲	۷	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۴/۵۵	۰,۰۰۰	تهدی د
EC5	وابستگی نسبی اقتصاد ایران به درآمدهای نفت	۳ ۰	۶	۰	۰	۴	۰	۰	۰	۳۱/۴	۰,۰۰۰	ضع ف
EC6	تولید ناخالص داخلی و درآمد سرانه بالای کشورهای منطقه در پرتو درآمدهای نفتی، صنعت توریسم و غیره	۳ ۰	۴	۰	۰	۶	۰	۰	۰	۳۱/۴	۰,۰۰۰	تهدی د
EC7	وجود ذخایر وسیع و فراوان معدنی در ایران	۲ ۸	۶	۰	۰	۶	۰	۰	۰	۲۴/۲	۰,۰۰۰	قوت
EC8	وجود ظرفیت های بالای اقتصادی ایران در بخش کشاورزی، دامپروری، شیلات، پتروشیمی، تولید برق، معدن، صنعت از جمله صنعت خودروسازی و غیره (مصاحبه با خبرگان)	۲ ۹	۲	۰	۰	۹	۰	۰	۰	۲/۴۵	۰,۰۰۰	قوت
EC9	برخورداری قطر از بزرگترین میدان مستقل گازی (غیرهمراه با نفت) جهان	۲ ۸	۳	۰	۰	۹	۰	۰	۰	۲/۵۵	۰,۰۰۰	فرص ت
EC10	استفاده از ناوگان و تجارت دریایی به عنوان اولویت اول کشورهای این منطقه در رابطه با صادرات، واردات	۲ ۶	۶	۰	۰	۸	۰	۰	۰	۱۸/۲	۰,۰۰۰	فرص ت
EC11	نفوذ و قدرت زیاد عربستان در سازمان اوپک	۲ ۷	۳	۰	۰	۱۰	۰	۰	۰	۲/۸۵	۰,۰۰۰	تهدی د
EC12	وضعیت نامناسب اشتغال در ایران	۲ ۶	۳	۰	۰	۱۱	۰	۰	۰	۲/۴۵	۰,۰۰۰	ضع ف
EC13	وجود ظرفیت ها و قابلیت های فراوانی برای اجرای طرح های مشترک اقتصادی به ویژه	۲ ۵	۴	۰	۰	۱۱	۰	۰	۰	۱/۱۵	۰,۰۰۰	فرص ت

									در حوزه نفت و پتروشیمی و صنعتی با کشورهای منطقه	
فرصت	۰,۰۰	۱/۸۵ ۹	/۳۰ ۴	۰	۰	۱ ۳	۲	۲ ۵	وجود ظرفیت‌های عظیم اقتصادی، گردشگری بازرگانی، حمل‌ونقل، جهانگردی و بانکداری در منطقه	EC1 4
تهدید	۰,۰۰	۳۱/۴	/۲۳ ۴	۰	۴	۸	۳	۲ ۵	رقابت ایران و کشورهای منطقه برای دسترسی به منابع انرژی فسیلی منطقه	EC1 5
قوت	۰,۰۰	۳۱/۸	/۱۸ ۴	۰	۵	۸	۲	۲ ۵	ایران نزدیک‌ترین و مقرون به‌صرفه‌ترین راه ترانزیت کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز به دریاهای آزاد	EC1 6
فرصت	۰,۰۰	۲/۴۰ ۷	/۱۵ ۴	۰	۵	۸	۳	۲ ۴	برخورداری از امکانات نسبتاً خوب در زمینه زیرساخت‌های حمل‌ونقل جاده‌ای، دریایی و هوایی در اکثر کشورهای منطقه	EC1 7
تهدید	۰,۰۰	۴/۲۵ ۲	/۰۸ ۴	۱	۶	۶	۳	۲ ۴	انعقاد قرارداد با کره جنوبی و آمریکا توسط عربستان در راستای احداث نیروگاه‌های اتمی	EC1 8
تهدید	۰,۰۰	۴/۲۵ ۱	/۰۵ ۴	۲	۶	۵	۳	۲ ۴	طرح ایجاد کانال و راه‌های ارتباطی جدید برای صدور کالا و انرژی و قطع وابستگی خود به تنگه هرمز	EC1 9
قوت	۰,۰۰	۳۶	/۹۸ ۳	۵	۲	۵	۵	۲ ۳	خودکفا بودن ایران در تولید برخی از محصولات کشاورزی راهبردی	EC2 0
تهدید	۰,۰۱	۳۵,۴ ۳	۳, ۹۳	۶	۱	۶	۴	۲ ۳	اقدام این کشورها مانند عربستان و قطر در جهت خارج شدن از اقتصاد وابسته به نفت	EC2 1
تهدید	۰,۰۰	۳۶,۷ ۵	۳, ۸۵	۷	۲	۴	۴	۲ ۳	قرار گرفتن اقتصاد امارات متحده عربی در درجه اول بر نفت و در درجه دوم بر پایه درآمدهای حاصل از فعالیت‌های متنوع اقتصادی	EC2 2
فرصت	۰,۰۰	۳۷,۷ ۵	۳, ۷۸	۸	۲	۴	۳	۲ ۳	استفاده از ظرفیت‌های بالقوه منطقه در تجارت کالا و انرژی توسط جمهوری اسلامی ایران	EC2 3
فرصت	۰,۰۰	۳۱,۷ ۵	۳, ۷۵	۷	۴	۳	۴	۲ ۲	میدان‌های نفت و گازی مشترک بین ایران و عربستان، کویت و قطر	EC2 4

فرصت	۰,۰۰	۳۳۱,۷۵	۳,۷۳	۶	۶	۳	۳	۲	۲	ظرفیت‌های پایین کشاورزی این کشورها به دلیل نوع اقلیم	EC25
فرصت	۰,۰۰	۲۷	۳,۷۰	۶	۵	۵	۳	۲۱	۲۱	فقدان شبکه راه آهن در برخی از کشورهای این منطقه مانند کویت و قطر	EC26

جدول بالا نشان می‌دهد که پس از تجزیه و تحلیل داده‌های پرسش‌نامه دوم، از دید جامعه آماری عوامل EC2 و EC9 و EC10 مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و عوامل EC4 و EC6 و EC11 مهم‌ترین بسترهای تهدید را عامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر و نقش‌آفرین بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران بوده و معنادار شده‌اند. پس از انجام محاسبات توزیع فراوانی و محاسبه آزمون خی دو، عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در کشورهای در حوزه خلیج فارس، به ترتیب میانگین به شرح جدول شماره 6 اولویت‌بندی گردیدند:

جدول ۷ عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس برحسب وزن و اولویت میانگین

جدول ۷ عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس برحسب وزن و اولویت میانگین

ردیف	عوامل اقتصادی	میانگین	وزن
۱	وجود ذخایر مناسب نفت و گاز در ایران	۴/۹۵	۰/۰۴۴۳
۲	وجود ذخایر مناسب نفت و گاز در کشورهای منطقه خلیج فارس	۴/۹۳	۰/۰۴۴۱
۳	وضعیت اقتصاد ایران به دلیل فشار اقتصادی آمریکا و سایر کشورهای منطقه در قالب تحریم‌های فلج‌کننده	۴/۹۰	۰/۰۴۳۹
۴	ظرفیت بالای کشورهای منطقه برای صدور نفت و گاز به اروپا و سایر کشورهای دیگر	۴/۷۸	۰/۰۴۲۸
۵	وابستگی نسبی اقتصاد ایران به درآمدهای نفت	۴/۶۵	۰/۰۴۱۶
۶	تولید ناخالص داخلی و درآمد سرانه بالای کشورهای منطقه در پرتو درآمدهای نفتی، صنعت توریسم و غیره	۴/۶۰	۰/۰۴۱۲
۷	ایران نزدیک‌ترین و مقرون به صرفه‌ترین راه ترانزیت کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز به دریاهای آزاد	۴/۵۵	۰/۰۴۰۷
۸	وجود ذخایر وسیع و فراوان معدنی در ایران	۴/۵۰	۰/۰۴۰۳

۰/۰۴۰۱	۴/۴۸	برخورداری قطر از بزرگ‌ترین میدان مستقل گازی (غیرهمراه با نفت) جهان	۹
۰/۰۳۹۸	۴/۴۵	استفاده از ناوگان و تجارت دریایی به‌عنوان اولویت اول کشورهای این منطقه در رابطه با صادرات، واردات	۱۰
۰/۰۳۹۶	۴/۴۳	نفوذ و قدرت زیاد عربستان در سازمان اوپک	۱۱
۰/۰۳۹۲	۴/۳۸	وضعیت نامناسب اشتغال در ایران	۱۲
۰/۰۳۸۹	۴/۳۵	وجود ظرفیت‌ها و قابلیت‌های فراوانی برای اجرای طرح‌های مشترک اقتصادی به‌ویژه در حوزه نفت و پتروشیمی و صنعتی با کشورهای منطقه	۱۳
۰/۰۳۸۵	۴/۳۰	وجود ظرفیت‌های عظیم اقتصادی، گردشگری بازرگانی، حمل‌ونقل، جهانگردی و بانکداری در منطقه	۱۴
۰/۰۳۷۹	۴/۲۳	رقابت ایران و کشورهای منطقه برای دسترسی به منابع انرژی فسیلی منطقه	۱۵
۰/۰۳۷۴	۴/۱۸	وجود ظرفیت‌های بالای اقتصادی ایران در بخش کشاورزی، دامپروری، شیلات، پتروشیمی، تولید برق، معدن، صنعت از جمله صنعت خودروسازی و غیره	۱۶
۰/۰۳۷۱	۴/۱۵	برخورداری از امکانات نسبتاً خوب درزمینه زیرساخت‌های حمل‌ونقل جاده‌ای، دریایی و هوایی در اکثر کشورهای منطقه	۱۷
۰/۰۳۶۵	۴/۰۸	انعقاد قرارداد با کره جنوبی و آمریکا توسط عربستان در راستای احداث نیروگاه‌های اتمی	۱۸
۰/۰۳۶۲	۴/۰۵	طرح ایجاد کانال و راه‌های ارتباطی جدید برای صدور کالا و انرژی و قطع وابستگی خود به تنگه هرمز	۱۹
۰/۰۳۵۶	۳/۹۸	خودکفا بودن ایران در تولید برخی از محصولات کشاورزی راهبردی	۲۰
۰/۰۳۵۱	۳،۹۳	میدان‌های نفت و گازی مشترک بین ایران و عربستان، کویت و قطر	۲۱
۰/۰۳۴۴	۳،۸۵	قرار گرفتن اقتصاد امارات متحده عربی در درجه اول بر نفت و در درجه دوم بر پایه درآمدهای حاصل از فعالیت‌های متنوع اقتصادی	۲۲
۰/۰۳۳۸	۳،۷۸	استفاده از ظرفیت‌های بالقوه منطقه در تجارت کالا و انرژی توسط جمهوری اسلامی ایران	۲۳
۰/۰۳۳۸	۳،۷۵	اقدام این کشورها مانند عربستان و قطر در جهت خارج شدن از اقتصاد وابسته به نفت	۲۴

۲۵	ظرفیت‌های پایین کشاورزی این کشورها به دلیل نوع اقلیم	۳,۷۳	۰/۰۳۳۶
۲۶	فقدان شبکه راه آهن در برخی از کشورهای این منطقه مانند کویت و قطر	۳,۷۰	۰/۰۳۳۱
جمع		۱۱۱,۶	۱

۷ نتیجه‌گیری و پیشنهادها

• الف) نتیجه‌گیری:

اگرچه مسائلی مانند شیوه حکمرانی، رقابت ایدئولوژیک و مداخله کنشگران خارجی در صدر عوامل مؤثر بر زیست سیاسی کشورهای منطقه خلیج فارس و کنش متقابل این کشورها در مقابل یکدیگر قرار می‌گیرند؛ اما لایه‌های اقتصادی در ارتباط با این عوامل نیز به‌نوبه خود بسیار پررنگ هستند. از رقابت قدرت‌های جهانی برای اثرگذاری بر جریان جهانی انرژی و منابع فسیلی گرفته تا عدم شفافیت اقتصادی و مداخله دولت در بازار همگی نشان از این دارند که مؤلفه‌های اقتصادی سهمی برجسته در این منطقه ژئواکونومیک دارد و کارگزاران سیاست خارجی و اقتصادی با ایجاد بسترهای اقتصادی اعتماد ساز میان طرفین، مداخله و تنش را در منطقه را به حداقل رسانند تا زمینه صلح و ثبات در منطقه خلیج فارس فراهم گردد. فراموش نکنیم رشد و رونق اقتصادی به ابزاری بسیار مؤثر در بازدارندگی در هزاره جدید به شمار خواهد آمد. به همین دلیل رویکرد سیاستمداران و راهبراندیشان جمهوری اسلامی ایران بایستی به حدودو شعور قوت‌ها، ضعف‌ها و فرصت‌ها و تهدیدهای اقتصادی در منطقه خلیج فارس باشد. فضای اقتصادی منطقه خلیج فارس نیز در حال حاضر میان ویژگی‌های سنتی و جدید گیر افتاده است. دولت‌های رانتی و اقتدارگرا در برابر کلان‌روندهایی مانند اقتصاد خدمات-محور، نوسازی ساختاری و نفوذ چندملیتی‌ها به مشکلات جدی برخورد کرده‌اند. پس این واکنش مدیران سیاسی و دفاعی جمهوری

اسلامی ایران است که در نهایت مشخص می‌کند که ویژگی‌های منحصربه‌فرد اقتصادی منطقه برای آن‌ها فرصت خواهد شد یا تهدید؟ پژوهش‌های مختلفی در رابطه با موضوع تبیین عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه‌های مختلف جغرافیایی و ژئوپلیتیکی انجام شده است. به‌عنوان مثال صفوی و همکاران (۱۳۹۸) به عوامل گوناگون ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاع جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق اشاره نموده‌اند که به این تحقیق نزدیک است. در این تحقیق تلاش گردید تا برای سؤالات مطرح‌شده پژوهش پاسخ مناسبی ارائه گردد:

سؤال اصلی تحقیق: عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟

در پاسخ به سؤال فوق، با توجه به مطالعات نظری، محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی و هم‌چنین با توجه به یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل انجام‌شده به شرح موارد پیش‌گفته، ۲۶ عامل ژئوپلیتیکی اقتصادی احصاء شده (به شرح جدول شماره ۶ پیش‌گفته) هرکدام به‌گونه‌ای بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس مؤثر بوده و باید موردتوجه راهبرد پردازان قرار گیرند. در این راهبردها، «وجود ذخایر مناسب نفت و گاز در ایران» و «وجود ذخایر مناسب نفت و گاز در کشورهای منطقه خلیج فارس» و «وضعیت اقتصاد ایران به دلیل فشار اقتصادی آمریکا و سایر کشورهای منطقه در قالب تحریم‌های فلج‌کننده» دارای بیشتر میزان تأثیر و عوامل «اقدام این کشورها مانند عربستان و قطر در

منطقه را در راستای افزایش تولید و صادرات به همه کشورهای منطقه و تبعات مثبت آن بر رشد اقتصادی و به‌ویژه کاهش بیکاری فراهم نمایند.

۲. مشارکت و همکاری جمهوری اسلامی ایران و کشورهای جنوب خلیج فارس در توسعه منابع و ایجاد تأسیسات زیر بنایی برای تولید منابع و بهره‌برداری از میدان‌های گازی و نفتی و ایجاد پالایشگاه‌ها و کارخانه‌های تبدیل فرآورده‌های نفتی، ایجاد زیرساخت‌هایی دریایی و بندری و زیرساخت‌های انتقال و صادرات گاز و کالا با کمک شرکت‌ها و سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی گسترش یابد.

۳. مسئولان وزارت امور خارجه و اقتصادی کشور، برای افزایش حجم تجارت بین جمهوری اسلامی ایران و کشورهای جنوب خلیج فارس، باید توجه به دیپلماسی فعال اقتصادی در قالب همکاری‌های مختلف با تقویت ظرفیت ترانزیتی منطقه (به‌خصوص افزایش ظرفیت ترانزیتی ایران) به حذف موانع تجاری بین ایران و این کشورها اقدام و از پتانسیل‌های موجود برای ترانزیت کالا استفاده کنند.

۴. از آنجائی که تعدادی از کشورهای این حوزه (مانند بحرین و قطر) از عمق راهبردی و وسعت چندانی برخوردار نیستند؛ بنابراین برای رشد ترانزیتی کالا ناگزیر به استفاده از فضای بیشتری از طول ساحل خود هستند. لذا پیشنهاد می‌شود با توجه به طول ساحل ایران در حوزه خلیج فارس، در یک کار پژوهشی واگذاری اسکله (به جهت بارگیری و باراندازی کالا) به صورت

جهت خارج شدن از اقتصاد وابسته به نفت» و «ظرفیت‌های پایین کشاورزی این کشورها به دلیل نوع اقلیم» و «فقدان شبکه راه آهن در برخی از کشورهای این منطقه مانند کویت و قطر» دارای کمترین تأثیر بر راهبردهای دفاعی کشور در این حوزه می‌باشد.

سؤال فرعی اول تحقیق: مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزا مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران منبعت از عوامل سیاسی ژئوپلیتیک در روابط با کشورهای حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟

در پاسخ به سؤال فرعی اول تحقیق، از ۲۶ عامل ژئوپلیتیکی احصاء شده در قالب چهارگانه قوت، ضعف، فرصت و تهدید، ۱۰ عامل فرصت و ۸ عامل تهدید شناسایی و طبقه‌بندی گردیدند (به شرح جدول ۶).

سؤال فرعی دوم تحقیق: مهم‌ترین عوامل قوت و ضعف اقتصادی مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟

در پاسخ به سؤال فرعی دوم تحقیق، ۵ عامل قوت و ۳ عامل ضعف عامل تهدید شناسایی و طبقه‌بندی گردیدند (به شرح جدول ۶).

• (ب) پیشنهادها:

۱. از آنجاکه بیشترین حجم تبادلات جمهوری اسلامی ایران در بین کشورهای جنوب خلیج فارس با امارات متحده عربی می‌باشد، سیاست‌گذاران اقتصادی و برنامه‌ریزان تجاری کشور بایستی با ارتقاء و بهبود روابط اقتصادی با دیگر کشورها در جهت جایگزین نمودن امارات به‌عنوان شریک تجاری اول ایران در منطقه اقدام و موجبات استفاده حداکثری از ظرفیت‌های و پتانسیل‌های دیگر کشور در سطح

تلاش مضاعفی را برای بهره‌برداری از این منابع بالقوه و بالفعل شدن آنها داشته باشند. این ظرفیت‌ها می‌تواند به ارتقاء بنیه اقتصادی و رفاهی مردم جنوب کشور کمک نماید.

۶. پیشنهاد می‌گردد پژوهشگران و دانشجویان سایر عوامل ژئوپلیتیکی مانند عوامل نظامی و فرهنگی اجتماعی و غیره مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس را مورد بررسی قرار دهند.

اجاره ای به این کشورها مورد بررسی قرار گیرد.

۵. وجود دین، زبان، فرهنگ و حتی منطقه جغرافیایی مشترک (خلیج همیشه فارس) از دیرباز باعث ایجاد فواید بسیار اقتصادی برای منطقه جنوب کشور گردیده است. بر مدیران و مسئولان منطقه واجب است که این ظرفیت‌ها و قابلیت‌های منطقه به‌خصوص در حوزه‌های گردشگری را بیش‌ازپیش موردتوجه قرار داده و

منابع و مآخذ

منابع فارسی

- حافظ نیا، محمدرضا، (۱۳۹۰)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: انتشارات پاپلی
- دهشیری، محمدرضا و حسنی، سید محمدحسین. (۱۳۹۴). ژئوپلیتیک منطقه و روابط ایران عربستان. فصلنامه روابط خارجی. سال هشتم، شماره اول. بهار، صص ۱۱۱-۱۴۳
- رشید، غلامعلی، (۱۳۸۹)، جزوه درسی ژئوپلیتیک، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی
- رشید، غلامعلی، (۱۳۸۶)، رساله دکتری با عنوان نقش عوامل ژئوپلیتیک در راهبرد دفاعی (مطالعه موردی؛ ایران نسبت به عراق)، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- روشنی، رضا، (۱۳۹۶)، رساله دکتری با عنوان تحلیل ژئوپلیتیکی عوامل مؤثر بر راهبردهای دفاعی روابط ایران و چین، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع ملی
- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، (۱۳۸۷)، ژئوپلیتیک منطقه خلیج فارس- با تأکید بر شیعیان، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی ن.م.
- سالنامه آماری کشور در سال ۱۳۹۶، تهران، انتشارات مرکز آمار ایران.
- ارغوانی، فریبرز و خوش‌گفتار، حسن، (۱۳۹۶)، بلوک‌های تجاری منطقه ای در خاورمیانه؛ بررسی چالش‌ها از منظر اقتصادی، فصلنامه سیاست خارجی، سال ۳۱، زمستان، صص ۸۰-۹۸.
- باقیان، مرتضی و حسینی، سید حمید و موسی نژاد، محمدجواد، (۱۳۹۱)، جایگاه کشورهای منطقه خلیج فارس در سیاست‌های تأمین انرژی اتحادیه اروپا، تهران: فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره یک، شماره ۶.
- بیک بیلندی، علی‌اصغر، (۱۳۹۵)، رساله دکتری با عنوان تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی
- تقوی اصل، عطا، (۱۳۸۷)، ژئوپلیتیک جدید ایران: از قزاقستان تا گرجستان، انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ سوم، تهران، ۱۳۸۷.
- حافظ نیا، محمدرضا. (۱۳۷۱). خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه هرمز. تهران: انتشارات سمت (چاپ و نشر علامه طباطبایی)

کمالی، رضا، (۱۳۹۳)، رساله دکتری با عنوان تأثیر عوامل ژئوپلیتیک عربستان بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.

عراقچی، عباس و بیک بیلندی، علی اصغر، (۱۳۹۷)، تأثیر عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک، شماره ۷۲، صص ۹۹-۱۲۴.

عزتی، عزت‌الله، (۱۳۸۰). «ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم». تهران: انتشارات سمت.

عزتی، عزت‌الله، (۱۳۸۲)، ژئوپلیتیک، چاپ پنجم، تهران: سمت.

مختاری، مجید و آدمی، علی، (۱۳۹۶)، الزامات اقتصادی توسعه روابط ایران و عمان، فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره اول، شماره بیست و سوم، صص ۲۰۷-۲۳۲.

مریدی، سیاوش، (۱۳۹۱)، ایران اقتصاد. مرکز مطالعات فرهنگی- بین‌المللی. تهران، انتشارات الهدی.

نمای راهبردی، (۱۳۹۶)، شماره ۲۶، نشریه مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.

نمای راهبردی، (۱۳۹۶)، شماره ۵۵، نشریه مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.

نمای راهبردی، (۱۳۹۷)، شماره هفتم، نشریه مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.

نمای راهبردی، (۱۳۹۷)، شماره ۹۵، نشریه مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.

نمای راهبردی، (۱۳۹۷)، شماره یکصد و دوم، نشریه مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی

نمای راهبردی، (۱۳۹۷)، شماره ۱۱۹، نشریه مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.

نوذری، فضل‌الله، (۱۳۹۱)، رساله دکتری با عنوان تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر

شریفی، کیومرث، (۱۳۸۹)، راهنمای تجارت با قطر، تهران: سازمان توسعه تجارت ایران، شرکت چاپ و نشر. شمس دولت‌آبادی، محمود رضا، (۱۳۸۷)، رساله دکتری با عنوان علایق ژئوپلیتیک و راهبرد ملی (مورد: ایران نسبت به آسیای مرکزی)، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.

صفوی، سید یحیی، (۱۳۸۱)، مقدمه‌ای بر جغرافیای نظامی ایران. جلد سوم، تهران: سازمان جغرافیایی م. ن.

صفوی، سید یحیی و جهانشاهی، علی و کامکار، مهدی. (۱۳۹۸). عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور، فصلنامه مطالعات دفاعی راهبردی، سال هفدهم، شماره ۷۸، زمستان ۹۸، صص ۳۵-۶۲

فرجی راد، عبدالرضا و هاشمی، سید مصطفی، (۱۳۹۴)، نقش نظام‌های سیاسی نامتجانس حوزه خلیج فارس در بی‌ثبات‌سازی امنیت منطقه، فصلنامه مجلس و راهبرد، شماره ۸۲.

قنبری جهرمی، حسین، (۱۳۹۴)، رساله دکتری با عنوان تدوین راهبردهای دفاع از جزایر ج.ا. ایران در خلیج فارس متناسب با تهدیدات ناهم‌تراز در افق چشم‌انداز ۱۴۰۴، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی

کامران، حسن و کرمی، افشین. (۱۳۹۳). بررسی روابط ایران و شورای همکاری خلیج فارس از منظر تئوری سازه‌نگاری. نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی سال چهاردهم، شماره ۳۳، صص ۱۶۹-۱۵۴

کوشکی، محمدصادق و حسینی، محمود، (۱۳۹۴)، تحلیلی بر سیاست خارجی منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و رویکردهای متعارض شورای همکاری خلیج فارس در قبال آن؛ ریشه‌ها و پیامدهای متفاوت، فصلنامه پژوهش‌های انقلاب اسلامی، شماره ۱۳، تابستان صص ۲۴۱-۲۱۹.

آن بر تدوین راهبرد دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.

منابع لاتین

- BP Statistical Review of World Energy, 2017
- Correlje, Aad & Lind, Coby Van Der. (2010). "Energy Supply Security and Geopolitics: A European Perspective", Energy Policy, Vol 34, pp 532-543.
- Harris, Stuart. (2010). "Global and Regional Orders and the Changing Geopolitics of Energy", Australian Journal of International Affairs, Vol 64, pp 166-185.
- Katzman, K. (2013). Oman: Reform, Security, and U.S. Policy, Congressional Research Service.
- Khatib, Hisham. (2014), "Oil and natural gas prospects: Middle East and North Africa", World Energy Council, Vol 64, Winter, pp. 71-77
- Taylor, Peter J. (1990), "POLITICAL GEOGRAPHY", Uk. Langman, Groupuk
- QNB. (2012), GCC Economic Insight, Qatar National Bank SAQ
- World Bank, (October 2010). Economic Integration in the GCC, The International bank of Reconstruction and Development, Office of the Chief Economist Middle East and North Africa Region The World Bank.

منابع اینترنتی

سایت رسمی سازمان بنادر و دریانوردی
قابل دسترسی در <https://www.pmo.ir>

<http://unctadstat.unctad.org>, 2016

<http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.GROW/countries>

[World Economic Outlook - GDP per capita](#)". International Monetary

Fund. October 2020.
Retrieved 2020-10-13
[www.The world Fact Book](#), 2019